

Formáli ritstjóra

Kallað var eftir greinum í þennan árgang *Orðs og tungu* með þeim orðum að greinar um íslenskt mál og málsamfélag á 19. öld yrðu sérstaklega vel þegnar að þessu sinni. Hér er því um þemahefti að ræða enda þótt einnig hefði verið velkomið að senda inn til mats greinar um önnur efni. Innsendar greinar fjölluðu flestar um íslenskt mál og málsamfélag á 19. öldinni og voru fimm þeirra valdar úr og eru hér gefnar út. Nokkur handrit bárust um önnur efni og var ákveðið að veita að þessu sinni rúm fyrir tvær greinar sem tengdust ekki beint þema heftisins.

Grein **Öldu B. Möller** um íslenskukennslu í Bessastaðaskóla 1806–1846 og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla lýsir rannsókn sem Alda gerði á frumgögnum um skólastarfið og þá móðurmálskennslu sem þar fór fram. Alda segir m.a. frá því að Danir hafi frá upphafi hugsað sér að íslenskukennsla í Bessastaðaskóla yrði sambærileg móðurmálskennslunni í dönskum skólum. Þegar Reykjavíkurskóli tók til starfa efldist íslenskan sem kennslugrein.

Í grein **Ástu Svavarsdóttur**, um tengsl íslensku og dönsku á 19. öld og áhrif þeirra, er rýnt í erlend áhrif á íslenskan orðaforða, annars vegar með samfélagsaðstæður og viðhorf í huga og hins vegar beinlínis út frá því hvernig málið er notað í textum frá þessum tíma. Niðurstöður Ástu benda ekki til þess að hin erlendu áhrif á íslensku 19. aldar hafi verið eins djúpstæð og ætla mætti af ummælum sem ýmsir létu falla á þeim tíma.

Haraldur Bernharðsson fjallar um nokkur málfarsatriði í skáldsögunni *Pilti og stúlku*, annars vegar í útgáfunni 1850 og hins vegar 1867. Með samanburðinum leiðir Haraldur fram tvö stig málstaðalsins sem var í mótun, ásamt því að setja ævi og ritstörf Jóns Thoroddsens í samfélagslegt samhengi. Jafnframt leiðir Haraldur rök að því að sakir

vinsælda *Pilts og stúlku* hafi skáldsagan gegnt mikilvægu hlutverki í þróun málstaðalsins.

Heimir van der Feest Viðarsson tekur á vissan hátt upp þráðinn frá grein sinni í *Orði og tungu* 16 (2014). Hér kannar hann nákvæmlega þrjú málnotkunatriði í 189 skólaritgerðum úr Reykjavíkurskóla og þær leiðréttingar sem kennararnir gerðu. Athugun Heimis beindist að fyrirbærum sem málstýrendur í skólanum litu hornauga (fornafnsnotkun orðsins *maður*, notkun orðsins *sá* sem greinis og þeirri orðaröð að hafa sögn í þriðja sæti). Heimir sýnir fram á marktæka fylgni milli námsframvindu nemenda og þess hvernig þeir fara með þessi málfræðiatríði í textum sínum. Mat Heimis er að málstýringin hafi „borið töluverðan árangur“.

Í grein **Jóhannesar B. Sigtryggssonar** er fjallað um réttitun eins afkastamikils höfundar og fræðimanns á 19. öld, Jóns Þorkelssonar. Jóhannes sýnir fram á að stafsetning hans hafi haft þá sérstöðu að vera hvorki sérstaklega byggð á framburði né á uppruna heldur fyrst og fremst á rithætti fornra handrita. Jóhannes bendir á að þetta sýni mikilvægi forníslensku og handritanna í málstöðlun á 19. öld.

Ofantaldar greinar um málið á 19. öld tengjast allar með einhverjum hætti rannsóknarverkefninu „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ (verkefnisstjóri Ásta Svavarsdóttir). Í stórum dráttum lýsa þær flestar einkum tveimur af fjórum meginþáttum þess ferlis þegar stöðluð þjóðtunga verður til samkvæmt greiningu Einars Haugens sem var einn helsti upphafsmaður málræktarfræðinnar. Hér á ég annars vegar við skráningu málstaðals og hins vegar útbreiðslu hans (sbr. hugtökin „málstöðlun“ (e. *codification of form, standardization procedures*) og „framkvæmd“ (e. *implementation*) hjá Haugen). Í greinunum er m.a. rætt um skólastarf, leiðréttingar málstýrenda, orðaforða og hreintunguhneigð, stafsetningarsjónarmið og útbreiðslu vinsæls texta þar sem ritmálsstaðlinum unga eða vísi hans var fylgt.

Málheildir eru mikilvægar í öllum rannsóknum í málfræði nú orðið og sama máli gegnir um orðabókargerð. Sérstaklega er gagnlegt að hafa aðgang að feiknastórum söfnum þegar rannsóknir beinast að fyrirbærum sem koma sjaldan fyrir í málnotkun. Það segir sig sjálft að risastóran efnivið, helst bæði úr töluðu og rituðu máli, getur þurft ef safna þarf saman nógu mörgum dæmum um hlutfallslega fágæt málfræðiatríði. Einnig skiptir máli að efnið sé greint með einhverjum hætti sem nýtist í viðkomandi rannsókn. Segja má að málheildirnar þurfi að vera stórar og/eða fela í sér málfræðilega greiningu til að

þær nýtist sem best í slíkar rannsóknir. Þetta ræða þeir **Anton Karl Ingason og Einar Freyr Sigurðsson** í grein sinni um tegundir ópersónulegrar þolmyndar þar sem spurningin snýst um það hvort gerandi er nefndur eða ekki í svonefndum *af-lið* sem gæti fylgt (*það var hvatt til breytinga (?af bálreiðum flokksmönnum)*). Þetta fyrirbæri kemur tiltölulega sjaldan fyrir í málnotkun og er ágætt dæmi um að einföld textaleit hefur takmarkað notagildi, og tæpast nema í risamálheild eins og sýnt er í grein Antons Karls og Einars Freys, en eins og þeir benda einnig á má fá tæmandi lista um viðkomandi formgerð í trjábankaleit þar sem nákvæm greining er hluti af málheildinni – og það getur gefið góða raun í rannsóknum enda þótt ekki sé um mjög stóra málheild að ræða. Athyglisvert er við efnistöð Antons Karls og Einars Freys að öll íslenska málsagan er undir í rannsókninni þar sem þeir styðjast við dæmi um ópersónulega þolmynd bæði úr fornum og yngri textum á íslensku, t.d. *var eigi um það mjög vandað af yfirboðum* (13. öld) og *þar verður ekki umtalað af mér* (18. öld). Þessi nálgun er á vissan hátt í sjálfri sér vitnisburður um samhengið í íslensku ritmáli. Það minnir í raun og veru á það sem rætt var hér á undan, í sambandi við ólík skref málstöðlunar skv. greiningu Haugens, þar sem Kristján Árnason prófessor hefur haldið því fram að fornir íslenskir textar séu á margan hátt grunnur að staðli íslensks nútímamáls, sbr. fyrsta skrefið í ferlinu skv. Haugen.

Nafnfræði er meðal þeirra fræðigreina sem sinnt er hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Það er því ánægjulegt að birta í þessu hefti grein um nafnfræði: **Guðlaugur Rúnar Guðmundsson** segir frá athugun sinni á þeim örnefnum sem breska og bandaríska hernámsliðið skráði á kort og notaði í Reykjavík og nágrenni á hernámsárunum. Hin ensku örnefni, ásamt enskum útgáfum íslenskra nafna, eru stuttur en forvitnilegur þráður í íslenskri örnefnasögu. Höfundur segir í greininni: „Hermennirnir komust upp á lag með að nýta þau íslensku örnefni sem þeir réðu við að bera fram en bættu við nöfnum yfir herbúðir, herleiðir og kennileiti athafnasvæða hersins.“

Enda þótt það sé stefna tímaritsins að birta ritdóm um orðabók eða annað viðamikið orðfræðilegt eða málfræðilegt verkefni í hverjum árgangi varð ekki unnt að koma því við í þessu hefti en ráðgerðir eru tveir ritdómar í næsta árgangi.

Eins og fram kom í formála síðasta árgangs þá hefur verið tekinn upp sérstakur þáttur, „Málfrægir“, aftast í tímaritinu þar sem koma má fyrir stuttum óritrýndum greinum um hagnýtta íslenska mál-

fræði. Ekkert aðsent efni barst að þessu sinni í þennan þátt en ritstjóri tók sjálfur saman stutta frásögn um nýjar íslenskar ritreglur sem mennta- og menningarmálaráðuneytið auglýsti 2016, að tillögu Íslenskrar málnefndar.

Ég þakka höfundum greina í þessum árgangi fyrir gott samstarf og sömuleiðis öllum þeim ritrynum sem lögðu fram ómælda vinnu við mat á aðsendum greinum ásamt ritstjóra. Ráðgefandi ritstjórn tímaritsins er traustur bakhjarl sem á þakkir skildar. Amanda Hilmarsson-Dunn fær bestu þakkir fyrir að lesa yfir og leiðrétta málnotkun á ensku í útdráttum greina. Þá þakka ég Jóhannesi B. Sigtryggssyni sem las próförok af þessu hefti. Síðast en ekki síst þakka ég Bessa Aðalsteinsyni sem annaðist umbrot og samskipti við prentsmiðju og kápuhönnuð.

Ari Páll Kristinsson